

Knowledge Consortium of Gujarat
 Department of Higher Education, Government of Gujarat
JOURNAL OF MULTI-DISCIPLINARY
ISSN : 2279-0268

Year-1 | Issue-5 | Continuous issue-5 | March-April 2013

શૈક્ષણિક ગ્રંથાલયમાં ની ICT ભૂમિકા

પ્રસ્તાવાના :-

આજનો યુગએ માહિતીનો યુગ છે.કોઇ પણ રાષ્ટ્રનો સર્વાંગી વિકાસ તેના શૈક્ષણિક માળખા ઉપર આધારિત હોય છે.શૈક્ષણિક ગ્રંથાલયોનો મુખ્ય ધ્યેય વિદ્યાર્થીઓના સર્વાંગી વિકાસમાં સહાયક બનવાનો છે.આજે પુસ્તકાલયો એ માત્ર સંગ્રહ સ્થાન રહ્યા નથી.માહિતી પ્રસાર એ પ્રચારનું એક ઉત્તમ માધ્યમ બન્યું છે.આજના હાઇ-ટેક યુગમાં શિક્ષણ ક્ષેત્ર વળી પાછળ રહી જાય તે કેમ ચાલે ? આજનું શિક્ષણ એ વ્યક્તિના વિકાસમાં મદદરૂપ થવાને બદલે સ્પર્ધાત્મક બની ગયું છે.અત્યારે વર્ગખંડની પરિભાષા પણ બદલાઇ ગઇ છે.ઉચ્ચ શિક્ષણમાં અત્યારે નેટવર્કીંગ ધ્વારા માહિતી મેળવવામાં આવે છે.આજનો યુગ એ Information Communication Technology નો યુગ છે.

સાંપ્રત શિક્ષણ પદ્ધતિની કેટલીક માર્યાદાઓ :-

- શિક્ષક કલાસરૂમની ચાર દિવાલોમાં એ જૂની પૂરાણી પદ્ધતિ વડે શિક્ષણ આપે છે.
- વિદ્યાર્થી ફક્ત પુસ્તકીય જ્ઞાન મેળવે છે.જેનાથી તેનો રચનાત્મક અને સર્જનાત્મક વિકાસ રંધાઇ જાય છે.
- આ પદ્ધિત ધ્વારા તે ગુણ મેળવી શકે તે પણ ગુણવત્તા પ્રાપ્ત ન કરી શકે.

વર્તમાન સમયમાં શૈક્ષણિક ગ્રંથાલયની ભૂમિકા

માહિતી ટેકનોલોજીના વિકાસની સાથે - સાથે આજે ગ્રંથપણે પોતાની ફરજ સમજીને તેનો ઉપયોગ ગ્રંથાલયમાં કરવો જોઇએ.પોતાના પરંપરાગત ખ્યાલને છોડીને આધુનિક ખ્યાલોને અપનાવવા જોઇએ.સમયની માંગ મુજબ કમ્પ્યુટરનો ઉપયોગ કરીને ગ્રંથાલયનું યાંત્રિકીકરણ કરવું જોઇએ.આ ઉપરાંત ગ્રંથાલય ક્ષેત્રે નીતિ-નવિન સંશોધનોની જાણકારી માટે સેમીનાર કે WORKSHOP માં ટ્રેઇનિંગ લઇને ICT ના ક્ષેત્રમાં પણ પારંગત થવું પડશે.ગ્રંથપાલે તો ફક્ત આવનાર ઉપભોક્તા વધુમાં વધુ સારી ગ્રંથાલય સેવા કઇ રીતે ઓછા સમયમાં,ઓછા નાણાંમાં અને ઓછામાં ઓછા કર્મચારીઓ ધ્વારા પણ Automation અને Internet કે ICTના માધ્યમો ધ્વારા આપી શકાય તેવા પ્રયત્નો કરવો જોઇએ.અને હંમેશા ઉપયોગકર્તાને મદદરૂપ થવા માટે તત્પર રહેવું જોઇએ કે જેથી ઉપયોગકર્તાને આત્મસંતોષ પ્રાપ્ત થાય.

શૈક્ષણિક ગ્રંથાલયનો અર્થ અને વ્યાખ્યા :-

- * ગ્રંથાલયને અંગ્રેજીમાં "Library" કહે છે.જે લેટિન ભાષાના "Liber" પરથી આવેલ છે.જેનો અર્થ ગ્રંથ કે પુસ્તકાલય થાય છે.
- * દેશમાં ઉચ્ચશિક્ષણ પ્રદાન કરનાર શૈક્ષણિક સંસ્થાઓનું સ્તર તે સંસ્થામાં કાર્યરત ગ્રંથાલય અને તેમાં રહેલ પુસ્તકો પત્ર-પત્રિકાઓ તથા શોધ સામગ્રાની નકકી થઇ શકે છે.- શ્રી ફ્રાંસિસ કેપલ
- * ગ્રંથાલયમા એ માત્ર પુસ્તકોનું સંગ્રહ સ્થાન નથી પરંતુ શિક્ષણ અને સંસ્કૃતિના ક્ષેત્ર તેમના ફૂવારામાંથી જ્ઞાનનું ચિંતન કરે છે.
- ડો.એસ.આર.રંગનાથન
- * Harrods Librarians Glossary and Reference Book અનુસાર "Those of Universities poly technics,college and all other Institutions forming apart of,or associated with educational Instritutions"

આધુનિક યુગમાં શૈક્ષણિક ગ્રંથાલયોનું મહત્વ :-

શિક્ષણનો સમગ્ર હેતુ એ સમાજમાં સુષુપ્ત રહેલી શક્તિને સમુચિત રીતે બહાર કાઢવાનો છે.જે શૈક્ષણિક ગ્રંથાલયો પુરી પાડતા રહ્યા છે.શાળા ગ્રંથાલયો,મહાવિદ્યાલયો ગ્રંથાલયો અને વિશ્વવિદ્યાલય ગ્રંથાલયએ શિક્ષણ સંસ્થાનું અવિભાજ્ય અંગ છે.આધુનિક યુગમાં શૈક્ષણિક ગ્રંથાલયમાં માત્ર માહિતી સંગ્રહ અને પ્રસારણનું કાર્ય કરવાનું નથી.પણ માહિતીનો વધુમાં વધુ ઉપયોગી બને તે માટે ગ્રંથાલયમાં આધુનિક સાધનો ધ્વારા માહિતીનો અદ્યતન સ્વરૂપમાં સંગ્રહ કરી શકાય છે.જેવા કે

CD-ROM,ફ્લોપી,માઇક્રોફિલ્મ,માઇક્રોફીશ વગેરે જ્યારે આધુનિક સાધનો ધ્વારા માહિતી મેળવવા માટે ઇ-જનલ્સ,ઇ-બુક,વાડમયસૂચી,સ્થાનિક સૂચી,સીડી સ્વરૂપ માહિતી,સોફ્ટવેર કોપી જેવા સ્વરૂપમાં માહિતીનના સંગ્રહ આવશ્યક અને મહત્વતનો બની રહ્યો છે.શૈક્ષણિક ગ્રંથાલયમાં રાખવામાં આવતી માહિતી સાધન સામગ્રી ખાસ કરીને શિક્ષણને લગતી હોય છે.જેથી શૈક્ષણિક ગ્રંથાલયનું શિક્ષણ જગતમાં અનેરૂ મહત્વ ગણવામાં આવે છે.ભારતમાં સ્વતંત્રતા મળ્યા પછી શિક્ષણ અને સંશોધનોને મહત્વ આપવા ઉચ્ચશિક્ષણ ક્ષેત્રે માર્ગદર્શન તરીકે ગ્રંથાલયને મહત્વ આપવામાં આવ્યું છે.શિક્ષણ સંસ્થામાં ગ્રંથાલયનું મહત્વ પ્રેસિડન્ટ ટુમેન કમિશન ઓફ હાયર એજ્યુકેશન (અમેરિકા) ના મત પ્રમાણે "સર્વોચ્ચ શિક્ષણ પદ્ધતિઓ અને સંશોધનની મહત્વની દ્રષ્ટિએ ગ્રંથાલયનું સ્થાન શિક્ષણ સંસ્થા પછી તરત જ આવે છે."

શૈક્ષણિક ગ્રંથાલયોમાં ICT :-

ICT ધ્વારા માહિતીનું પ્રસારણ ઝડપથી કરી શકાય છે.ICT એ તેના સંસ્કૃતિના માળખામાં બદલાવ લાવી રહી છે.સાથે સાથે નીતિ-નવિન સામાજિક જરૂરીયાતો પેદા કરી રહી છે.ત્યારે ગ્રંથાલયો આજે આવા વીજાણકીય માહિતી સ્ત્રોતો પ્રાપ્ત કરવા ગેટવેનું કાર્ય કરતા થાય છે.ત્યારે તેમાં ICTનો ઉપયોગ વધુ લાભદાયી બન્યું છે.

ICT ના મુખ્ય ઘટકો નીચે મુજબ છે.

1. Computer
2. Internet
3. C D Rom
4. DVD
- 5 E-Mail
6. E-BOOK
7. E-Journals
8. Web OPAC
9. Library Networking
- 10.Fax

1.Computer : -

કોમ્પ્યુટર એ ટેકનોલોજીની એક એવી શોધ છે કે જેનો ઉપયોગ દરેક ક્ષેત્રમાં જોવામળે છે.ગ્રંથાલયોમાં Computerનો ઉપયોગ કરીને Library Automation કરીને ઉપભોક્તાનો સમય બચાવે છે.ઉપભોક્તા Library Software ની મદદથી જોઈતી માહિતી Keyword થી પણ શોધી લે છે.આજના સમયમાં જુદા-જુદા Library Automation Softwareનો ઉપયોગ થાય છે.જેવા કે,SOUL,LIBSYS, ALLCE,LIBRARIAN CYBRARIAN etc.

2.Internet :-

ગ્રંથાલયોમાં Internet એક મહત્વની માહિતી પ્રાપ્તિ યેનલ છે.Internet ધ્વારા હજારો કમ્પ્યુટરો જોડાયેલા હોય છે.Internet ધ્વારા એક Network થી બીજા Network માં Resource Sharing થઈ શકે છે. Internet ધ્વારા જુદા જુદા Search Enginge જેવા કે Yahoo,Google,Alta-Vista ધ્વારા માહિતી શોધી શકાય છે.Internet ને Information Super Highway કહે છે.Internet ધ્વારા ગ્રંથાલયોમાં માહિતી સેવાઓ અસરકારક રીતે આપી શકાય છે.

ઇન્ટરનેટ ધ્વારા ઉપભોક્તાને જરૂરી તેમજ ઉપયોગી માહિતી ઉપલબ્ધ બનાવી શકાય.ઇન્ટરનેટ ધ્વારા આપણી લાયબ્રેરી વેબ સાઇટ બનાવી શકાય લાયબ્રેરીમાં ઉપલબ્ધ Reading મટીરીયલ્સની માહિતી ઉપભોક્તા સુધી પહોંચી શકે તે માટે ખાસ અવરનેસ કાર્યક્રમનું આયોજન કરી પ્રત્યેક ઉપભોક્તા ગ્રંથાલયની વાંચન સામગ્રીઓમાં મહત્તમ ઉપયોગ કરી શકે તેવું આયોજન થઈ શકે.

3.CD Rom :-

મોટા ભાગના ગ્રંથાલયમાં CD-Rom નો ઉપયોગ વધુ થાય છે.સી.ડી.રોમમાં માહિતી સંગ્રહની આધાગ શકિત છે.તેમાં માહિતીનો કાયમી સંગ્રહ થઈ શકે છે તે માહિતી કાયમી ટકાઉપણું માહિતી લાંબો સમય સુધી સંગ્રહી શકાય છે.સરળતાથી હેર-ફેર થઈ શકે છે.Dataનું રક્ષણ થાય છે.Resource Sharing પણ શક્ય બને છે.તે પ્રમાણમાં ઓછા કિંમતમાં તૈયર થાય છે.તેને કોઇપણ પ્રકારનું નુકશાન થતુ નથી.આમ ગ્રંથાલયમાં CD-Rom નો ઉપયોગ ઘણો મહત્વનો છે.તે ગ્રંથાલયમાં વ્યવસ્થાપન અને જગ્યાના પ્રશ્નને દૂર કરે છે.તેનું કદ નાનું હોવાને કારણે અને વધારે સંગ્રહ શકિતને કારણે માહિતી મેળવવા સંશોધકો,અધ્યાપકો,વિદ્યાર્થીઓ વગેરેને વધુ ઉપયોગી બને છે.

4 E-mail :-

માહિતી આપ-લેની આ ખૂબજ મહત્વની અને ઝડપી સેવા છે.સંદેશા મોકલવા અથવા Photo,Video etc.વ્યકિતગત કે સમૂહમાં E-mail ધ્વારા મેળવી શકાય છે. E-mail ધ્વારા દુનિયાના કોઇપણ ભાગમાં માહિતી મોકલી શકાય છે.આંતર ગ્રંથાલય લેવડ-દેવડ,દસ્તાવેજ મોકલવા,રેફરલ સેવાઓ અને શૈક્ષણિક આદાન-પ્રદાન માટે E-mail મહત્વની સગવડ પૂરી પાડે છે.

આમ,સમગ્રતાથી જોતા CT ગ્રંથાલય અને માહિતી કેન્દ્રોમાં અતિ ઝડપી,સરળ સેવાઓ પૂરી પાડે છે.માહિતી અને પ્રત્યાયન પ્રૌઘોગિકીનો ઉપયોગ કરી સ્થાનિક કે કોલેજ કક્ષાએ સેવાઓ પુરી પાડી શકાય છે.

5 DVD :-

સીડીરોમ તથા ડીવીડી એ પેરનું આધુનિક સ્વરૂપ માની શકાય આધુનિક યુગમાં સીડી અને ડીવીડીનો ઉપયોગ ગ્રંથાલય ક્ષેત્ર પણ થવા લાગ્યો છે.કમ્પ્યુટરના લગભગ દરેક પુસ્તક સીડી અથવા ડીવીડીમાં કોપી કરીને સાચવી શકાય છે.કેટલાંક અલભ્ય પુસ્તકો સ્કેન કરીને સાચવી શકાય છે.અને સીડી ઉપભોક્તાને ઉપયોગ અર્થ ઇસ્યુ કરીને પુસ્તકની અસલ કોપી સાચવી શકાય છે.

6 E-books :-

કોલેજ ગ્રંથાલય ધ્વારા દર વર્ષે ઉપયોગકર્તાની જરૂરીયાત પ્રમાણે જર્નલ્સ તથા પુસ્તકો ખરીદવામાં આવે છે.આ પુસ્તકો તથા જર્નલ્સ ઓનલાઇન પણ ઉપલબ્ધ હોય છે.તો તેનું લવાજમ ભરવામાં આવે તો ઉપયોગ કર્તા તેમાંથી પોતાને જોઇતા લેખ તથા પુસ્તકોમાંની જરૂરી પ્રકરણોની મુદ્રિત નકલ મેળવી શકાય છે.અને એક સાથે અનેક ઉપભોક્તા અને જયારે તેની જરૂર પડે ત્યારે તેનો ઉપયોગ કરી શકે છે.આમ સમાન ધોરણે ઉપયોગ કરવાની તક પૂરી પાડે છે.

7 E-journals :-

શૈક્ષણિક ગ્રંથાલયો ઉપભોક્તાની જરૂરીયાત પ્રમાણે દર વર્ષે જર્નલ્સ તથા પુસ્તકો ખરીદીતા હોય છે.આજે પુસ્તકો તથા જર્નલ્સની સેવા online ઉપલબ્ધ કરી આપવા તેમનું લવાજમ ભરી શકાય છે.જો અમ કરવામાં આવે તો ઉપયોગકર્તા તેનો ઉપયોગ પોતાના કાર્ય સ્થળ ઉપર કરી શકે છે.ભારતમાં યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલયમાં આજે UGC Infonet કાર્યક્રમ અન્વયે ઉપયોગી જર્નલ્સ E-Journal તરીકે મેળવી શકે છે.અને કોલેજ ગ્રંથાલયો માટે N-list યોજના અમલમાં મૂકી શકે છે.

8 WEB OPAC :-

ઓપેક ઓન લાઇન પબ્લીક એક્સેસ કેટલોગનું સંક્ષિપ્ત રૂપ છે.કોલેજ કે અન્ય શૈક્ષણિક ગ્રંથાલયમાં ઉપલબ્ધ તમામ વાંચન સામગ્રીને સોફ્ટવેર ધ્વારા યાંત્રિકીકરણ કરી વેબસાઇટ ઉપર મૂકેલ સૂચિ છે જે Author,title,Subject,year,Publisher વગેરે શોધ પ્રાપ્તિ બિંદુ (Access Point) ધ્વારા ગ્રંથાલયની સામગ્રીની માહિતી પ્રાપ્તિ થઇ શકે છે.

9 LiBrary's Websit :-

આધુનિક યુગમાં દરેક દરેક સંસ્થાઓની પોતાની એક અલગ વેબસાઇટ હોય છે.તેવી જ રીતે કોલેજ ગ્રંથાલયની વેબસાઇટ તૈયાર કરીને તેમાં સમગ્ર ગ્રંથાલયને સંબંધિત માહિતી મૂકીને ઉપયોગકર્તાને ગ્રંથાલય સેવાઓ પૂરી પાડી શકાય છે.આ માટે વેબ ઓપેકનો ઉપયોગ કરી ઉપભોક્તા ગ્રંથાલયના ગ્રંથસંગ્રહમાંથી પોતાને જોઇતા પુસ્તક કે સમાવિક લેખની માહિતી મેળવી શકે છે.

10 Fax :-

ફેક્સ ધ્વારા વાંચન સામગ્રી તેના મૂળ સ્વરૂપે પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.માહિતી પ્રત્યાનનું આ મહત્વનું ઉપકરણ છે.ઉપભોક્તાને ઉપયોગી માહિતી જયારે માત્ર મુદ્રિત સ્વરૂપમાં હોય ત્યારે એવો પ્રલેખ ગ્રંથાલયમાંથી જરૂરીયાતના સ્થળે મેળવી શકાય છે.

ગ્રંથાલય નેટવર્કની આવશ્યકતા

પુસ્તકાલય નેટવર્કની સ્થાપના નીચેના કારણોસર આવશ્યક હોય છે.

૧.. ભૌતિક મર્યાદાઓ :-

વર્તમાન સમયમાં કોઇપણ પ્રકારનું ગ્રંથાલય કે માહિતી કેન્દ્ર તેના ઉપભોક્તાને પ્રકાશિત થયેલ બધી જ માહિતી પ્રાપ્ત કરી પ્રક્રિયા કરી સંગ્રહ ધ્વારા ઉપલબ્ધ કરાવવા અસમર્થ છે.ગ્રંથાલયોમાં માહિતી અને સાધનોની પરસ્પર ભાગીદારી કરી ઉપભોક્તાની અમુક આવશ્યકતાને પુરી કરવા સમર્થ બની શકે છે.

૨. આર્થિક મર્યાદાઓ :-

કોઇપણ ગ્રંથાલય પ્રકાશિત થતી તમામ વાચનસામગ્રી ખરીદવા અસમર્થ છે. પ્રલેખોની વધતી જતી કિંમત બજેટની મર્યાદામાં મર્યાદિત સ્ત્રોત પ્રાપ્ત કરી શકે છે. વળી ગ્રંથાલયનું બજેટ પણ ઘટતું જાય છે.

૩. વાંચનસામગ્રીનો વિસ્ફોટ :-

સંશોધનોની વધતી જતી સંખ્યાને કારણે વિદ્યમાન પ્રકાશનોની સંખ્યા વધતી જાય છે. યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલયોના સંદર્ભમાં વિચારીએ તો Ph.D Thesis ની સંખ્યામાં થતો વધારો આ બાબતની નીતિ કરાવે છે.

૪. ઉપલોકતા વર્ગની જાગૃતિ અને વધતી જતી માંગ

- ઉપલોકતા વર્ગનહ વધતી જતી સંખ્યા, વધતી જતી જાગૃતિ તથા આંતર વિષયક પ્રક્રિયા ધરાવતા સંશોધનોને કારણે માંગના જથ્થામાં અને વૈવિધ્યતામાં વધારો થવા પામ્યો છે.
- ગ્રંથાલય નેટવર્ક ધ્વારા સોફ્ટવેરનો વધારેમાં વધારે ઉપયોગ કરી શકાય છે.
- ઉપરોક્ત કારણો ગ્રંથાલયને નેટવર્કની રચના કરવાની આવશ્યકતા નહિ પરંતુ અનિવાર્યતા સાબિત કરે છે.

ગ્રંથાલય નેટવર્કના લાભ :-

ગ્રંથાલય નેટવર્કનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય ઉપયોગી માહિતીને ઓછામાં ઓછા સમયમાં ધૃરળતાથી ઉપલોકતાને ઉપલબ્ધ કરાવવી જે મુખ્યરૂપે ભાગીદાર ગ્રંથાલયોના સાધનોની ઉપલબ્ધતા પર નર્ભર રહે છે. વર્તમાન સમયમાં પુસ્તકાલય નેટવર્કના નીચે પ્રમાણેના લાભ છે.

- વિવિધ ગ્રંથાલયમાં પ્રકાશનની એકથી વધારે કોપીઓને સંગ્રહ કરવામાં ગ્રંથાલય નેટવર્ક ધ્વારા નિયંત્રણ કરી શકાય છે.
- ઉપલોકતાની સેવાઓમાં વધારો કરી શકાય છે.
- આર્થિક કસ્ટોમરમાં લાવી શકાય છે.
- આંતર ગ્રંથાલયમાં લોન સેવા ધ્વારા પ્રલેખોનો વિસ્તાર કરી શકાય છે.
- પુસ્તકાલયની સમિતિ બજેટમાં નેટવર્કના સાધનોનો ઉપયોગ કરી શકે છે.
- ગ્રંથાલય નેટવર્કના પ્રયોગથી પુસ્તકો પત્રિકાઓ, સામયિકો, અને અન્ય સામગ્રીના વિશિષ્ટ ડેટાબેઝનું નિર્માણ કરવામાં વધારે સહાયતા મળે છે.

સમાપન :-

આજના આધુનિક યુગમાં ઉચ્ચશિક્ષણ અને ગ્રંથાલય એક બીજાના પૂરક તરીકે કામ કરી રહ્યા છે. નવી ટેકનોલોજીના આગમનના કારણે ગ્રંથાલયોની સેવાઓ વધુ વિસ્તૃત બની છે. ઇન્ટરનેટના માધ્યમથી અટલક માહિતી મેળવવી શક્ય છે. આજે ગ્રંથાલયો માહિતીના કેન્દ્રો બન્યા છે. આજના ગ્રંથાલયના ઉચ્ચશિક્ષણ ક્ષેત્રનું આત્મની અંગ સાબિત થાય છે. આજના શિક્ષણ ગ્રંથાલય આધારિત બન્યું છે. તેમાં વળી ઉચ્ચશિક્ષણ અને ગ્રંથાલય એકબીજાના પૂરક છે. ઉચ્ચશિક્ષણ સાથે સંકળાયેલા વિદ્યાર્થીઓ અને અધ્યાપકો પોતાના વિષયને લગતી માહિતી માટે ગ્રંથાલયો પર આધારિત બન્યા છે. આમ આજના આધુનિક યુગમાં ગ્રંથાલયો ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ કરીને પોતાના વાચકોને સેવાઓ આપવા સક્ષમ બને તેજ સમયની અપેક્ષિત માંગ છે.

સંદર્ભ :-

1. સી.લાલ. ગ્રંથાલય અને આધુનિક પ્રૌદ્યોગિકીકરણ, દિલ્હી : એસ.એસ.પબ્લિકેશન (૨૦૦૯) પૃ.૭૭-૪૩
2. ૨૧ મી સદીમાં ગ્રંથાલયોનું ભાવિક સંપાદક : મણિભાઈ પ્રજાપતિ : પાશ્વ પબ્લિકેશન : અમદાવાદ, ૨૦૦૩

*****

શ્રી મગનભાઈ એચ.દેસાઈ
આર્ટ્સ કોલેજ વડાલી